

**Жанғара ДӘДЕБАЕВ,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор**

ҰЛЫҚ ҰСТАЗ, ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ, АСЫЛ АЗАМАТ

1

Біздің студент кезімізде «Студенттердің ғылыми қоғамы» деген бір ерекше қоғамдық құрылым болды. Қазақ әдебиеті жөніндегі ғылыми қоғамға профессор Тұрсынбек Кәкішұлы жетекшілік етті. Мені сол үйірмедегі студенттерге бастық етіп қойды. Диплом жұмысымды Тұрсекеңнің жетекшілігімен қорғадым. Фиология факультетін бітірген елу жас маман қызметке елдің түкпір-түкпіріне бөлінді. Мен Қарғанды облысына баратын болдым. Жолға шығуға бір-екі күн қалғанда бір тобымыз бас қостық. Жігіттердің біреуі Тұрсынбек ағайдың бірнеше жігітті Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына жұмысқа орналастыратын болғанын айтты. Мен бірден Тұрсынбек ағайға телефон соқтым. Сәлем бердім де, шаруамды айттым.

– Ағай, біздің жігіттердің біразын Әуезов институтына алып қалып жатыр екенсіз ғой? – дедім.

Ағайым:

– Иә, – деді.

Мен:

– Онда, мені де алып қалыңыз, – дедім.

Тұрсекең:

– Олай болса, ертең саған 9-да министрствоның алдына кел, – деді.

Ертеңіне айтылған уақытта министрствоның алдына келдім. Төрт курстасым сонда екен. Бесеүміз Түрсекеңе разылығымызды білдіріп, қуанып тұрдық. Түрсекең келіп, бізді министрдің орынбасарына алып барды. Келген жұмысының мән-жайын қысқаша айтып шықты.

Министрдің орынбасары көмекшілерінің бірін шақырып алып, жас мамандарды жұмысқа бөлу туралы бұйрықты тиісті өзгертулермен қайта дайындауды, Түрсекең алып келген бес жас маманға М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына жолдама жазып беруді тапсырды. Көп ұзамай бесеүміздің қолымызда бес жолдама болды. Түрсекең бізді енді М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына алып келіп, институт басшылығына өз қолымен тапсырды. Жарты ғасыр болды, осы оқиға менің көз алдымда жанды сурет секілді көрініп тұрады.

2

«Оң жақ қатарымда отырған бір қара сұр жігіт маған тура ұры көргендей сезікті кескінмен қайта-қайта қадалып қарай берді.

Қара сұр жігіт бір көрмеге әп-әдемі: қыр мұрын, атжақты, ашаң. Көзінің шырасында ақыл мен ашу оты аралас жанады. «Ашусыз ақыл тұл» деген, асылы, ақыл оты маздаған жерде ашу шоғы қосыла қоздаса, сол абзал!

Әлгіміз алғаш көрісуіміз. Дегенмен, қайтейін, қайта-қайта бажырая бергесін аздап ызам кеп мен де жалт бұрылып, көзімді кеңірек ашып едім, бәрібір міз бақпады, сол қадалған қалпы, бас жоқ, аяқ жоқ:

– Тұрсынбекпін! – деп, «көз сырнайын» сәл жаза түсті де, қайта жиырып алды.

– Тұрсынбек болсаң қайтейін, – дедім мен, – ал!» (Қабдолов З. Арна. – Алматы, 1988. – 221-бет).

Бұл 1945 жылы күзде Қазақ ұлттық университетінің аудиториясында өткен бір оқиға еді. Оны сөз арқылы суретке айналдырушы сол кезде Тау-кен институтындағы сабағын тастап, Мұхтар Әуезовтің лекциясын тыңдау үшін ұлы мәртебелі ұлттық университет аудиториясына өз еркімен келіп отырған Зейнолла Қабдолов еді де, «көзінің шырасында ақыл мен ашу оты аралас жанып» тұрған қара сұр жігіт Тұрсынбек Кәкішев болатын. Содан бері аттай шауып талай жылдар өте шығыпты... Оның бес жылы университет аудиториясында М. Әуезов бастаған

ұстаздардан сабақ алуға кетті. Қалған жылдар да сол аудиторияда өтті, бірақ бұрынғыдай шәкірттік ізденіспен емес, ұстаздық қызметпен, ғылыми еңбекпен жалғасты.

Ұлттық университеттің студенттері Түрсекеңдердің тұсында басқа жоғары оқу орындарының оқытушысымен ой жарыстырып, бой теңестіргендей болыпты. Оның себебі университет аудиториясының айрықша қасиетімен байланысты болғанға ұқсайды: М. Әуезов секілді данышпандар дәріс оқыған аудитория кісіге қанат бергендей, ойын байытып, ақылын тасытқандай әсер етеді екен.

1945 жылғы қыр мұрын, атжақты, ашаң студент бүгінде ақ шашты, сары тісті, толып жатқан атақ-дәреженің иесі: филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның, Қырғызстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері, «Парасат» орденінің иегері, жазушы, Халықаралық Жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Халықаралық Айтматов академиясының толық мүшесі, 1000-нан астам ғылыми және әдеби еңбектердің авторы, олардың ішінде 50-ден астам монография, оқулық пен оқу құралы, зерттеу мақалалар мен эсселер жинағы бар. 50-ден астам ғылым кандидаттары мен докторларын тәрбиелеп, өсірді. Қазақ әдеби сынының бастау-көздерін тапты, туу, қалыптасу заңдылықтарын ашты, даму жолдарын анықтады. Сынтану ғылымының негізін қалады. Әдеби сын тарихы бойынша қазақ әдебиеті тарихында алғаш рет арнаулы және жалпы теориялық лекциялық курстар дайындады, олардың оқу бағдарламалары мен оқулықтарын жазып, жарыққа шығарды, қилы замандарда халық үшін жанын қиған ақындар мен жазушылардың әдеби мұрасын жинап, баспадан бастырып, ел игілігіне ұсынды. Сәкеннің көркем бейнесін жасау мақсатында көз майын тауысып Алматы мен Мәскеу, Бішкек пен Ташкент, Орынбор мен Қазан архивтерін ақтарды. Сәкеннің табаны тиген, тіпті «азап вагонында» жүріп өткен жерлерді түгел шарлап шықты. Ресей, Қытай, Түркия, Моңғолия, Иран, Польша, Франция елдерін аралап, олардағы қазақтардың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпын, сөз өнері мен қол өнері үлгілерін зерттеп, зерделеді. Нәтижесінде бірнеше зерттеу, эссе кітаптарын шығарды, теле және радио хабарлар тобын дайындады. Қазақ әдебиеттануында жаңа ғылыми бағыттың негізін қалап, оны бір тұтасқан салаға айналдырды, ғылыми мектебін қалыптастырды. Отандық ғылымға еңбек сіңірді. Қоғамдық ойдың жаңғыруына, жаңарып да-

муына үлкен үлес қосты.

Ұлық ұстаз, ғұлама ғалым, асыл азамат Тұрсынбек Кәкішұлының ғылыми зерттеуде, әдеби шығармашылық қызметте, Қазақстанның халық шаруашылығы үшін жоғары білімді және жоғары білікті мамандар даярлау ісінде тапқан табыстары мен жеткен жетістіктері – тұрлаулы таланттың, нұрлы ақылдың, адал еңбектің нәтижесі. Ондай нәтижеге ізденгендердің бәрі емес, бойында қуаты қайнаған, ойында көзі жайнаған батылы немесе батыры ғана тәуекел ете алады.

Тұрсекең ғылым жолындағы табыстары мен жетістіктерінің біразына ғылыми ойлаудағы батылдығымен, қағида қалыптастырудағы қайсарлығымен, тіпті жүрек жұтқан батырлығымен жетті. Оның мәнісі мынадай: ғалым өз зерттеулерін негізге ала отырып, кеңестік дәуірдегі қазақ әдебиетінде социалистік реализм әдісінің қалыптасу кезеңінде (1917–1927) сыншыл реализм әдісі де қолданыста болды деген теория ұсынды. 1971 жылы қорғаған докторлық диссертациясында да осы пікірінен қайтпады. Бұл кеңес дәуірі әдебиетінің теориясы үшін мүлде тосын, тіпті идеологиялық жағынан жат қағида еді. Өйткені бұл теория сыншыл реализм әдісінің өз кезіндегі қоғамдық жүйенің негізін шайқалтуды, тіпті жоюды көздейтіні туралы қисынды ұстанды. Тұрсекеңнің қорғауға ұсынып отырған басты қағидасы социалистік реализм теориясының өзегінде идеологиялық жағынан барынша негізделген осы қисынды жоққа шығарғандай еді. Кеңестік дәуірде мұндай теория ұстану қатерге бас тігумен бірдей болатын. Өз пікірінің, өз тұжырымының дұрыстығына сенген ғалым алған бетінен қайтпады. Сондай қатерлі деген істің тұсында лайықты әрекет жасауға батылдығы да, батырлығы да жетті. Мұны ғылымға адалдықтың, ғылыми ойлаудағы даналық пен батылдықтың ғана сөзі емес, нағыз жүрек жұтқан ерліктің өзі десе болғандай. Бүгінгі әдеби-теориялық ой бұл мәселені лайықты пайымдау деңгейіне әлі көтерілген жоқ. Ал бүгінгі қоғамдық даму заңдылықтары тұрғысынан қарағанда, сыншыл реализм әдісі қоғамдық жүйені шайқалтуға емес, жайқалтуға, нығайтуға қызмет ететініне көз жеткізуге болады. Ғалымның XX ғасырдың алпысыншы жылдары ұсынған қағидасы XXI ғасырдың жүзіндегі бүгінгі әдебиетіміздің дамуы үшін де, бүгінгі әдебиетіміздің творчестволық әдісін негіздеу үшін де пайдалы.

Ғалым адамның ғылым жолында тапқан табыстары мен жеткен жетістіктері – таудай талаптың, нұрлы ақылдың, адал еңбектің нәтижесі. Оның үстіне нығыз ғылыми-шығармашылық еңбектің жолы имек, соқтықпалы, ойлы-қырлы, оның басы мен аяғы бар да, екі ортада аялдама, үзіліс деген болмайды. Ондай жолда сүрінбей, құлап кетпей, тура шығу үшін кісі көзіне қарауға, ақырын жүріп, анық басуға мәжбүр. Мұндай жағдай бойдағы қуаттың жұлқынуы мен бұлқынуы, ұмтылуы дегендердің ұмытылуына алып келуі ғажап емес. Алайда мақсаты үлкен, ерік-жігері күшті ғалым көзіне бағып, ақырын жүргенмен, ішкі қуатын жоғалтпайды. Сондықтан оның басында бұлқынууды, тіпті ерлік көрсетуді талап ететін сәттер де аз болмайды. Ондай ерлікке ғылым іздегендердің бәрі емес, бойында қуаты қайнаған, ойында көзі жайнаған батылы немесе батыры ғана тәуекел ете алады.

Тұрсынбек Кәкішұлының ғылыми, әдеби-шығармашылық, ұстаздық қызметінің нәтижелерін бұлайша жалпылай атап өту қиын емес. Алайда осы қызметтің әр саласы сандаған жылдар бойы ақыл мен ойға салмақ салған, жан мен жүрекке күш түсірген үздіксіз ізденісті, инемен құдық қазғандай толассыз да тынымсыз еңбекті талап еткені анық. Тұрсекең қазақ ғылымы мен білімінің, қазақ әдебиетінің өзі тұстас майталман тұлғалары секілді жастық, жігіттік дәуренін, соның тамылжыған кештері мен уылжыған тандарын, бар саналы ғұмырын осы еңбекке арнады. Біздің ойымызша, бұл – ел игілігі, ұлт мүддесі үшін аянбай қызмет етудің көрнекті көрінісі. Мұның өзі, жалқыдан жалпыға аударып айтқанда, ғылым мен білім жолындағы дара тұлғалардың жар салып жария етпей, жан баласына көрсетпей, жүрек сарайында ғана желбіретіп ұстайтын асыл мұраты іспетті.

Мұратқа ізденген жанның бәрі жеткен. Ал ұлт мүддесін көздеуден, халық қамын ойлаудан туатын биік мұратқа кісінің бәрінің көзі түсе бермейді. Өйткені мұндай биік мұраттың жұлдызы парлаған парасат көгінде ғана жанбақ. Оны көзбен көріп, көңілмен танығанның өзінде де, талаптанып талпынғанның бәрі діттеген жеріне жете алмаған. Оған жету үшін талап пен талпыныс емес, ең алдымен, Жаратқанның жар болуы шарт, содан соң ерен еңбек пен берен мінез керек. Тұрсынбек Кәкішұлы – Жаратқан жар болып, өзінің парасат көгінен ұлт мүддесінің, халық қамының қамқор жұлдызын жандырған, ерен еңбегі-

не, берен мінезіне сеніп, ұлт мүддесін көздеуден, халық қамын ойлаудан туған асыл мұратына жеткен адам. Онысы үшін Тұрсекең өзін екі тұлға алдында ғана қарыздар сезінеді: бірі – Жаратушы, екіншісі – ұлттық университет. Осы университетте өткен халықаралық ғылыми конференциялардың бірінде ғалым: «Менің университетім секілді қасиетті қара орда жер бетінде жоқ», – деп тебіренгенде, конференцияға қатысып отырған қара ормандай қалың жұрт та Тұрсекеңмен бірге тербелгендей болды. Иә, Жаратушы өмір берді, университет сол өмірге мән берді. Адамға Жаратушы берген өмір өлшеулі. Ал университет берген мән мен мазмұнда шек те, шет те жоқ. Жоғары білімді маманды, әсіресе ұлт тілі мен ұлт әдебиеті маманын тәрбиелеп шығарудың негізін осындай мән мен осындай мазмұн түзеді. Тұрсынбек Кәкішұлы – шәкірттеріне білім мен тәрбие беріп қана қоймай, олардың өміріне осындай мән мен осындай мазмұн дарытып өткен ұстаз.

Әркімнің, әр нәрсенің өз биігі бар. Даңқ биігі тұр басын мұнар басып. Биліктің шыңы да жарқырап көз қарықтырады... Тұрсекеңнің биігі – ұстаздық ұлағат биігі. Ол даңқ асқарынан да, билік шыңынан да, байлық базарынан да баянды, солардың бәрінен де мәнді, бәрінен де салтанатты. Оған қыранның қанаты шығара алмайды, оған өрмелеп, жер бауырлап жылжып та, желаяқ құсап желдей есіп те шығу мүмкін емес. Оған байлық та, билік те алып бара алмайды, білектің күші де жеткізіп салмайды. Оның қадірі мен қасиетінің асқар биігіне Жаратқанның рақым нұры ғана түсетін болса керек. Содан кейін бұл биікке ұстаздың шалқыған ілімімен, тасыған білімімен, балқыған мінезімен ұштасқан ұлы еңбегі жеткізбек.

Профессор Тұрсынбек Кәкішұлының табиғатында, ісі мен әрекетінде, еңбегі мен бейнетінде ілімнің шалқуы да, білімнің тасуы да, мінездің балқуы да бар еді. Тұрсекеңнің еліміздің жоғары мектебінің, білімі мен ғылымының, тілі мен әдебиетінің, мәдениетінің дамуына, ақыл-ойының, қоғамдық санасының жаңаруына сіңірген ерен еңбегінің жарығы мен қызуы әлгінде айтылған ұстаздық ұлағат биігінен таралады. Кісінің шалқыған ілімімен, тасыған білімімен, балқыған мінезімен ұштасқан ұлы еңбегі жеткен жерде оның өзі де тұрады. Өйткені кісінің өзі мен еңбегі бір-бірінен бөлінбейді, бірі екіншісінен озбайды, бірінен екіншісі қалмайды. Олай болса, ұстаздық ұлағат атты ұлы биіктің күн сәулесі шағылысқан шырқау шыңында профессор

Тұрсынбек Кәкішұлының өзі тұр деп білуіміз керек. Адам қара жолдың үстіндегі қаражаяу жолаушы іспетті: үнемі алдына қарап отырмаса, ілгері баса алмайды. Ұстаз да, қанша биікте болғанымен, сол ұлы жолдың үстінде. Бірақ ол жолға да, қолға да емес, басқа қарайды, алдына ғана емес, айналасына, оңы мен солына бірдей көз салады, салт атты, сабау қамшылы емес, адасқан жандай жалғыз да жүрмейді, айналасымен, соңынан ерген шәкірттерімен бірге алға басады. Жанына келгенді тістеп, алдынан шыққанды тарпып, артынан ергенді теуіп, жетер жеріне жеке-дара жетпекші болған жетесізді шынайы ұстаздар арасынан табу қиын. Тұрсынбек Кәкішұлы – өзі тәрбиелеп, өсірген шәкірттерінің біразын алдына шығарып, маңдайына ұстап, енді біразын қатарына алып, енді бір тобын соңынан ертіп келе жатқан ардақты ұстаз болатын.

Тұрсекең ұстаздық қызмет атқарып жүрген әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінде аты да, заты да айрықша мәнді екі кафедра қатар тұрды: бірінде Зейнолла Қабдолов мектебінің қоңырауы сыңғырлайтын; екіншісінде Тұрсынбек Кәкішев мектебінің үні естілетін. Ғылым мен білім сәулесі таралатын. Кісілік, ізгілік нұры шалқитын.

Көп жылдар өтті. «Тұрсынбек болсаң қайтейін!» дейтін Зекеңнің өзі кетіп, артында өлмейтұғын сөзі қалды. Ал Тұрсекеңнің көзінің шырасында ашу шоғы қоздамай, ақыл отының өзі ғана маздайтын. Сонда: «Ақыл отыңыз жана берсін, ардақты ұстаз!» – деуші едік.

Енді, міне, Тұрсекең аудиторияға кіріп-шықпағалы да біраз уақыт болды: ардақты ұстаз өмірлік досы Зекеңнің қасына барды, көзінің шырасында жанған ақыл оты аудиторияда, шәкірттерінің көкірек-көзінде қалды.

2007–2022

**Соңғы қаралған уақыты:
18.02.2024**